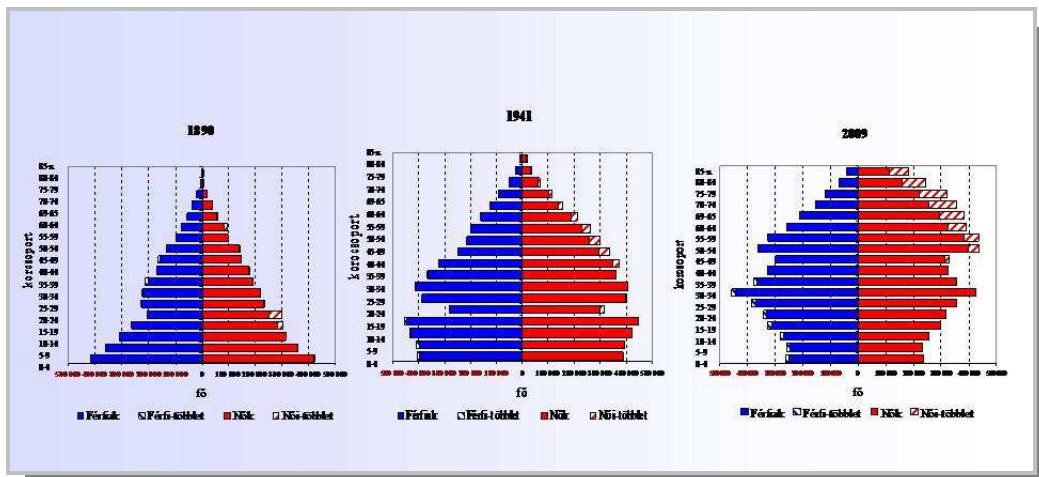

Provokatív gondolatok a demográfiai krízisről mint legfontosabb sorskérdésről

Kincses Gyula

2012. február

A tanulmány a **Kritika** folyóirat XII. évfolyam 4-5. számában megjelent írás némileg kiegészített változata

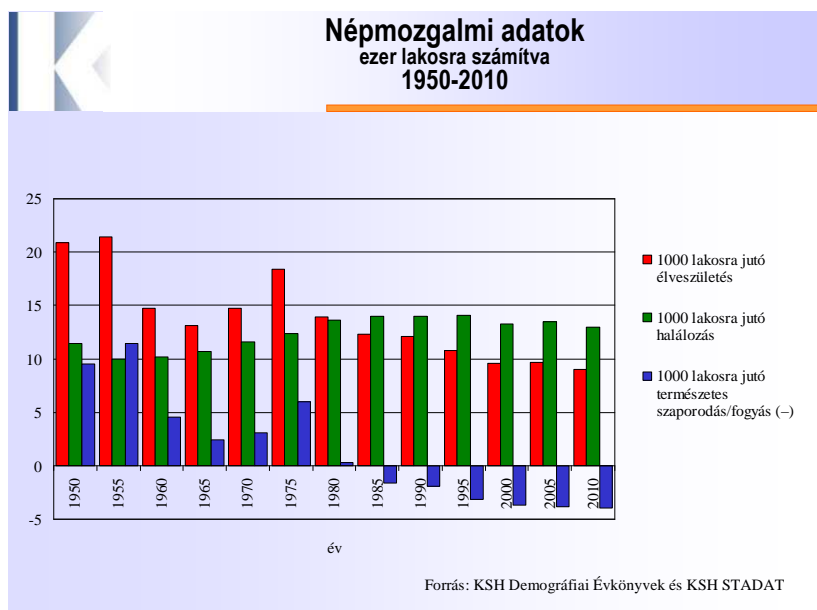
Tartalomjegyzék

A helyzet.....	5
A demográfiai folyamatok hatása	6
Kockázatok – veszélyek	6
A pozitív forgatókönyv: a silver economy gazdasági hatása.....	10
A végkövetkeztetés	11
A feladat	13
A problémakezelés fő komponensei	13
1. A közgondolkodás és az értékrend átalakítása.....	13
2. A gyermekvállalási kedv növelése, a reprodukciós ráta emelése	16
3. Az adaptív folyamatok támogatása, a globális és egyéni idősödés-management támogatása	16
4. A hiányzó munkaképes korosztály pótlása (a munkaképesség fogalmi átalakítása, a munkában töltött évek kitolása, valamint aktív és tudatos, a nemzeti koherenciát nem felborító migrációpolitika)	19
5. Medikális-biológiai eszközök: a termékenység elősegítésének kiemelt támogatása a kutatásokban és az orvosi eljárásokban.	21
Összegzés.....	23
Felhasznált/ajánlott irodalom	25

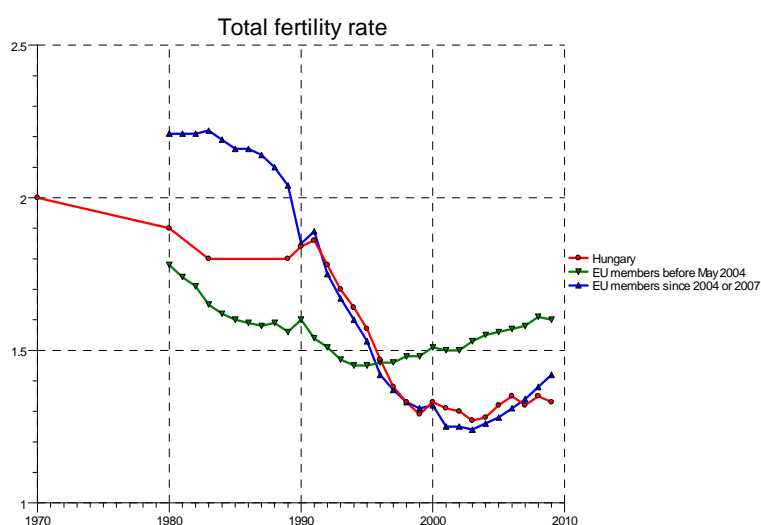
A helyzet

A demográfiával, nyugdíjrendszerrel foglalkozó szakemberek régóta tudják, hogy Magyarország – hasonlóan Európa legtöbb államához – demográfiai katasztrófa felé sodródik. Hozzá vagyunk szokva a hangzatos erős állításokhoz, és a politikai retorikák okozta torzulás a valóban erős állításokat is devalválja. Különösen igaz ez egy olyan korban, amikor egyes politikai oldalak bizonyos fogalmakat kisajátítanak, és számos problémát a „sorskérdés” szintjére küzdenek fel. **A demográfiai katasztrófa kifejezés nem retorikai fogás, hanem a valós, tudományos bizonyítékokkal alátámasztott fenyegetések közé tartozik.** Egész Európa jövőjét meghatározza ez a kérdés: a kultúránk, a szokásaink, de a világban betöltött szerepünk kerül veszélybe a demográfia lehetséges – és előre tudhatóan negatív – forgatókönyvei miatt. A probléma tehát nem magyar, hanem európai probléma, de Magyarországot az átlagnál súlyosabban érinti, és az általános európai trend ráadásul tovább rontja a mi kilátásainkat is.

Magyarországot – mint általában az európai országokat – a második világháború után tartósan a lakosságszám növekedése jellemezte. Ez a tendencia – ellentétben számos nyugat-európai és volt szocialista országgal – már a '80-as évek elején megtört, és *elindult a népesség tartós és folyamatos fogyása*. Alacsony a születések száma, és bár a '90-es évek közepén megállt a halálozások arányának növekedése, a halálozási arányszámok még így is magas szinten stabilizálódtak.

A népességszám csökkenésének az alapja tehát az alacsony születési szám. A természetes népszaporulat ugyan csak a '80-as évek elején fordult negatívba Magyarországon, de *a baj sokkal korábbi: a '70-es években került aktív reprodukciós korbba a Ratkó generáció*, akiknél a pozitív család támogatási rendszerek bevezetése – GYES, lakástámogatás – ellenére *a népesség-fogyást megalapozó teljes termékenységi arányszám¹ már a '70-es években is folyamatosan csökkenő volt*, és lényegesen alacsonyabb, mint a többi szocia-

¹ A teljes termékenységi arányszám (TFR, Total Fertility Rate) a szülőképes korú (15-49 éves) nőkre számított hipotetikus gyermekszám. Ennyi gyermeket szülne egy nő az élete folyamán, ha az adott évi gyakoriság egész élete folyamán állandósulna. (http://hu.wikipedia.org/wiki/Teljes_term%C3%A9kenys%C3%A9gi_ar%C3%A1nysz%C3%A1m)

lista ország². A '80-as években a Ratkó gyermekek kikerültek a jellemzően reprodukzív korból, így tovább csökkent a termékenységi mutató, ami a növekvő halálozási számokkal együtt már a népesség jelentős és tartós fogyását eredményezte. A '90-es évek (az évtized eleji optimista „meglódulás” után) durva csökkenést hoztak a termékenységi rátában, a 2000-es évek termékenységi rátája pedig Magyarországon hullámszerűen stagnáló, miközben úgy a régi, mint az új tagállamok átlaga emelkedő.

A helyzet tehát súlyos, mert a demográfiai folyamatok részben kódoltak, így tartós népességfogyás prognosztizálható. Az elmúlt évek tartósan alacsony születésszáma meghatározza a közeljövő népességének korösszetételét: a 10 évvel ezelőtt meg nem születettek nem fognak 10 év múlva megjelenni a munkaerőpiacon, és főleg nem fognak tíz-húsz éven belül szülni. A Ratkó gyerekek demográfiai bummja a közeljövőben fordul teljes egészében az eltartotti korba, de a demográfia törvényszerűségei miatt ez a hullám az „utórezgéseiben” már csillapodik és szétterül: a „Ratkó unokák” és „dédunokák” már nem jelentenek hasonlóan markáns demográfiai

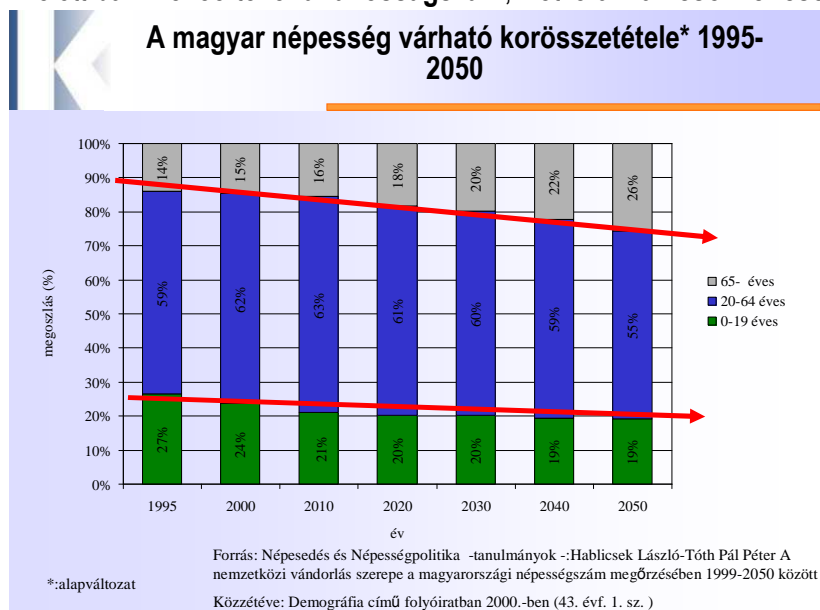

csúcst, ezért még normál reprodukciós ráta esetében sem teremtik meg az előző hullám időseinek az eltartásához szükséges gazdasági (többlet) alapot.

A demográfiai folyamatok hatása

Kockázatok – veszélyek

Mielőtt bárki félreértene: a lakosságszám, illetve annak csökkenése nem számszaki kérdés. Nálunk sokkal kisebb országok köszönik, jól vannak. Valós gondot nem a nominális csökkenés, hanem a korösszetétel változása, az ún. eltartottsági ráta folyamatos és kódolt növekedése okozza. A Népesedés-tudományi Intézet előreszámításának „alapváltozatát” bemutató ábrán jól látható a 65 év felettiek arányának várható növekedése, ami alapvetően a munkaképes korosztály rovására fog végbemenni. A helyzet várhatóan ennél rosszabb lesz, mert az alapváltozat a demográfiai premisszákból indul ki, de az

2 WHO HFA adatbázis alapján, 2011. januári adatai állapot szerint

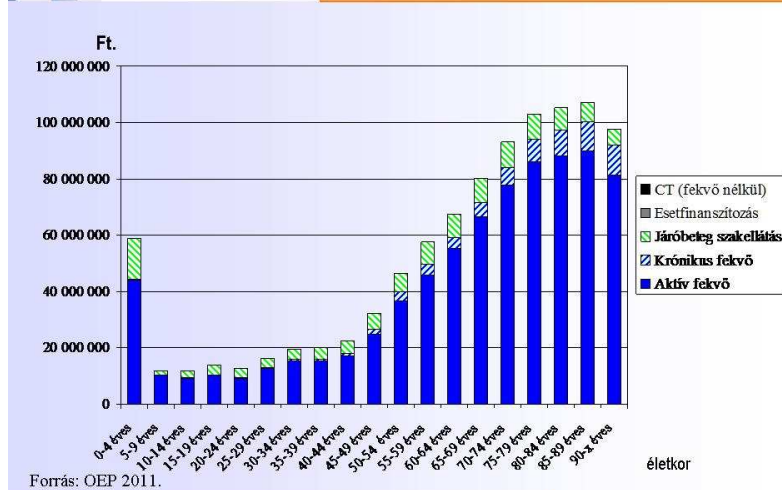
életminőség, az egészségkultúra általános fejlődése (pl. a dohányzással kapcsolatos társadalmi attitűdváltás), és méginkább az *egészségtudományok várható fejlődése* (pl. egy várható áttörés a rákgyógyításában, illetve a genomika eredményeinek alkalmazása) *érdemben növelheti a megélhető átlagos életkort, és ezzel az idősök arányát.* Ráadásul az idősök (jelenleg 65+) átlagos életkora is emelkedni fog, ami *tovább növeli ennek a csoportnak az egészségügyi szükségletét a tartósan – folyamatos – kezelésre szoruló betegségek számának növekedése miatt.*

A fentieket igazolja, hogy a negatív tendenciák tovább folytatódnak: a KSH legfrissebb gyorsjelentése (2011. 12. 21³) szerint 2011. első tíz hónapjában az adatok tovább romlottak. 73 153 gyermek született, ami 3,1%-kal kevesebb, mint egy évvel korábban, a halálozások száma 106 443 volt, ami 1,3%-os csökkenést jelent a 2010. január–októberi időszakhoz képest. A természetes fogyás így 33 290 fő volt, 930 fővel több, mint az előző év azonos időszakában. A becsült lélekszám a nemzetközi vándorlás figyelembevételével 9 millió 962 ezer fő volt az időszak végén.

A helyzetet tovább nehezíti, hogy az egyetlen kívánatos forgatókönyv (az idősök számának növekedése mellett **a gyermekek számának, arányának szükséges növekedése**, azaz a reprodukciós ráta normalizálódása) **egy hosszabb (minimum 20 éves) átmeneti időben tovább élezi a problémát**, mert a javuló korfa átmenetileg tovább **növeli az eltartottsági arányt.**

Ezek a tények ismertek, de arról már kevesebb szó esik, ami a **fenntarthatóságot tovább feszíti, hogy az utóbbi pár évtizedben alapvetően megváltozott az idősök igénye és fogyasztása.** Az idősök fogyasztása tradicionálisan a létfenntartás környékére korlátozódott, és csak egy szűk, gazdagabb réteg kísérelt meg teljesebb életet élni. Ez a helyzet az utóbbi évtizedekben alapvetően és

Ezer azonos korú lakosra jutó szakellátás OEP finanszírozása, 2010.

tömegében változott meg. Egyrészt – itt most nem részletezendő technológiai és demográfiai okokból – **az egészségügyi ellátás jelentkezik drámai módon megnövekedett igényként az időskorban, de kulturális okok is hozzájárulnak: a divat, a szépségipar, a kozmetika, a turizmus is felfedezte a korosztályban rejlő hatalmas piaci lehetőséget, és az idősök fogyasztási igényeit is a fiatalokéhoz, középkorúakéhoz közelítette.** Ezt a fokozott életminőség-elvárást kell kielégíteni az ismerte-

tett demográfiai körülmények és a romló gazdasági feltételek mellett...

A helyzetértékelésben nincs érdemi vita atekintetben, hogy **a demográfiai folyamatok beavatkozás nélkül – azaz változatlan, a jelen helyzetből következő trendek mellett – az alábbi alapproblémákat okozzák:**

- Folyamatosan **csökken a lakosság szám;**
- A lakosság szám csökkenése mellett **nő a gazdaságilag inaktív korúak aránya.** Ez alapvetően az időskorúak arányának növekedése miatt következik be;

³ <http://portal.ksh.hu/pls/ksh/docs/hun/xftp/gyor/nep/nep21110.pdf>

-
-
- **Sérül** a primer szociális védelmet adó intézmény, **a család intézménye, szerepe**, folyamatosan nő a válások száma, csökken a házasságkötések száma, nő a házasságon kívül született gyermekek aránya (ma már közel 40%!) **és nő az egyszemélyes háztartások száma és aránya.**⁴

A fenti primer (demográfiai) problémák hatása ennél lényegesen szélesebb, mert **a demográfiai krízis társadalmi krízisbe, katasztrófába fordulhat.** Ez először versenyképességi hátrányt, majd gazdasági fenntarthatósági nehézségeket okoz, **és végül mindez teljes szociális–politikai katasztrófába torkollhat.**

A helyzet tehát komoly, és a demográfiai krízis érdemi beavatkozás nélkül **mély társadalmi válságot okozhat:**

- **Fenntarthatósági és versenyképességi hátrányt okoz a munkaképes korú lakosság számának abszolút csökkenése.** A növekvő eltartottsági arány a járulék- és adóterhek növelésének kényszerével a kedvező versenyképességi folyamatot akaszthatja meg:
 - *A növekvő eltartottsági ráta miatt a munkaerő is drágul*, és ez nem versenyképes a világ olyan országaival szemben, ahol nem (vagy nem ilyen mértékben) rakódnak szociális terhek az élő-munkára,
 - *hiába teremődik egymillió munkahely, ha nincs, aki betöltse*, és a szélesedő idős generáció nyugdíját, egészségügyi és szociális ellátásának fedezetét megtermelje.
- **Fenntarthatósági és finanszírozási válságot okoz a jóléti rendszerekben az idősek arányának növekedése** (nemcsak a nyugdíjrendszer, hanem az egészségügy és az ápolás problémái miatt is⁵);
- **A családszerkezeti változások miatt a hagyományos öngondoskodási rendszerek is meggyengülnek, működésképtelenné válhatnak.** (Az öngondoskodás nem egyszerűsíthető pénzügyi-előtakarékossági kérdésekre!)

Mindezek a kódolt/garantáltan prognosztizálható folyamatok **durva társadalmi hatások veszélyét vetik fel.**

1. **Nő a társadalmi polarizáció.**

Miután veszélybe kerül a javak technológiakövető és igazságos hozzáféréseinek biztosíthatósága (magyarul: a jóléti állam és juttatásai) a demográfiai és ebből következő gazdasági folyamatok miatt, **nő a társadalmi polarizáció, a társadalom kettészakadása nyertesekre és reménytelenül és újratermelődően vesztesekre**, tehát *megfordul a XX. század pozitív tendenciája*, ami (legalábbis a fehér ember világában):

- csökkentette a szociális-kulturális egyenlőtlenségeket,
- minimalizálta/érdemben és folyamatosan csökkentette a létminimum alatt élők arányát (azaz csökkentette, marginalizálta a mélyszegénységet),
- növelte a társadalmi mobilitást (ennek alapjául az oktatáshoz való széleskörű hozzáférést tette),
- a saját jövedelmi helyzetétől függetlenül, mindenki számára egyformán igénybe vehetően szakmailag korszerű, tisztességes egészségügyi ellátást biztosított.

Mindez múlttá válhat, mert **az európai értékrend a régi gyakorlattal az ismert demográfiai és technológiai trendek mellett nem tartható fent.**

⁴ KSK demográfiai évkönyv és népszámlálási adatok az ESKI kigyűjtése alapján.

⁵ A nyugdíjrendszer feszültségei (csökkenő járulékfizetők, növekvő kifizetések az idősödés miatt) ismertek és jól kalkulálhatók. A kiadás-növekedés itt folyamatos, de lassú. Az egészségügyben ugyanezek a problémák ugyanúgy megvannak, de ennél lényegesen nagyobb (nagyságrenddel nagyobb!) költségnövekedést okoz a technológiai fejlődés.

2. Komoly járulékos gazdasági kockázatokat hordoz

Az idősödés az aktív – inaktív lakosság arányeltolódásával, az újraelosztási ráta növekedési kényszerével nagy eséllyel lassítja a gazdaságot. Ez egy kritikus pontot elérve egy lefele rohanó spirálba fordulhat. A XXI. század jóléti társadalmának fogyasztása két típusra bontható: **alapszükségletek kielégítésére** (táplálkozás, lakhatás, stb.) és a fogyasztási szokások változásán alapuló, nem szükséglet, hanem **igény alapú fogyasztásra** (működő, fitness, kutyakozmetika stb.). A technológiai fejlődés következtében egyre kevesebb ember foglalkozik az alapszükségletek kielégítésével, és egyre többen dolgoznak a ráakódó és generált igény-kielegítéseken. Magyarországon a KSH szerint 2010-ben a mezőgazdaság a GDP-hez 3,8 százalékkal járult hozzá, és 2011-ben a mezőgazdaság-, erdőgazdálkodás-, halászat ágazatban az összes foglalkoztatottnak csak a 4,86%-a dolgozott⁶.

Egy komolyabb **recesszió esetén elsődlegesen nem a szükséglet-alapú fogyasztás épül le** (enni, lakni, fűteni, rétegesen – de nem divatosan – öltözködni, világítani muszáj), hanem a kulturális váltásból, mediatisált fogyasztásgenerálásból megnövekedett, nem szükséglet-alapú igények kerülnek háttérre. Ha valakinek választani kell az evés és a mellplasztika között, akkor – eltekintve attól, ha ez valakinek munkahely-megtartó beruházás –, vélhetően a szépségipar lesz az, ami a halasztható fogyasztások listájára kerül. Miután **a munkavállalók egyre nagyobb hányada dolgozik a generált (nem alap) szükségletek kielégítésén**, egy súlyosabb **recesszió brutális munkanélküliséget okoz**, mert a jelenlegi technológiai körülmények között **az alapszükségletek kielégítése csak a munkaképes lakosság kis hányadát képes foglalkoztatni**. Valós és növekvő foglalkoztatás-igényű szükséglet az ápolás, egészségügyi ellátás, de súlyos recesszióban ezekre szintén nem jut elég közforrás, és ezen szükségletek jellemzője, hogy a szükséglet hordozója főszabály szerint nem képes megfizetni ezeket a szolgáltatásokat, hiszen **az egészségügyi és ápolási szükséglet alapvetően fordítottan arányos a jövedelemtermelő képességünkkel**.

3. Társadalmi feszültségeket, politikai instabilitást hoz.

Szükségszerűen erősödő feszültség – és számos származtatott feszültség forrása – **a generációk egymás ellen feszülése**. Az idősek érdekérvényesítése folyamatosan konfliktál a gazdaságpolitikával és az aktív generáció érdekeivel: a gazdasági növekedés, *a versenyképesség a redistribúciós ráta csökkentését kívánja, a szociális/jóléti rendszerek működtetése pedig ennek emelést követeli*.

Az idősek – saját megközelítésükben jogosan – járulékfizetéssel megalapozott szerzett jognak tekintik mindazt, aminek a reális gazdasági alapja kétségesen teremthető meg. Erős érdekérvényesítő képességüket – „a matuzsálemek lázadása” – a rövid távú politikai érdek tovább erősíti: *a szavazati joggal rendelkező lakosság egyre nagyobb aránya tartozik ebbe a csoportba*. Ez a rövid távú érdek persze a valós problémák megoldása ellen hat, ami később halmozottan éles konfliktusokat szül.

Az egyenlőtlenségek növekedése korántsem etikai-esztétikai kérdés. A társadalmi igazságosság nem öncél, és **valós** – robbanásveszélyes – **konfliktussá akkor válik**, amikor **tömegek csúsznak mélyszegénységbe** – ennek minden következményével együtt – **és az alsó harmad számára a társadalmi mobilitás egyirányúvá válik: a lecsúszás valós veszély, a kiemelkedés illúzió**.

A hiányzó **munkaképes középgeneráció pótlása** elengedhetetlen a működő gazdaságú államokban, és ez szükségszerűen munkaerőimportot, azaz **bevándorlást okoz**. Ez lehet szervezett vagy spontán folyamat de – mint már látjuk – **etnikai–kulturális konfliktusok tömegét kódolja**.

A fentiek együtt súlyos társadalmi zavarokhoz vezethetnek. A szociális biztonság és az egyenlőség egészségügyi ellátás szétzilálódása – változatlan vagy növekvő migráció mellett – **súlyos járványügyi helyzeteket teremthet**, és az **éhséglázadás** jellegű zavargások sokasodása is reális veszély **a közbiztonság meggyengülése** mellett.

⁶ <http://www.ksh.hu/stadat>

A migrációs folyamatok **enklávék** kialakulását hozzák, amelyek országon belülré importálják a vallási, etnikai konfliktusokat. **Ezekre a kérdésekre – mint Európa-szerte látjuk – rossz, diktatúrához és nacionalizmushoz vezető válaszok is szülehetnek, ami a demokráciadeficit növekedése mellett a helyi háborúk lehetőségét is erősíti⁷.**

A pozitív forgatókönyv: a silver economy gazdasági hatása

A kép természetesen nem ilyen egyoldalú. Kutatások sora bizonyítja az új típusú idősödés gazdaság-élénkítő hatását. A **silver economy**⁸ (az idősgazdaság, az idősödés-ipar) szerencsés esetben igen komoly gazdasági potenciállal rendelkező új terület: **az idők növekvő fogyasztása új piacokat, gazdasági növekedést, foglalkoztatás-bővülést eredményez.**

Ez az állítás igaz, a kérdés csupán a „miből”.

Az idős-gazdaság valóban új keresletet hoz a piacra, ami gazdaság-élénkítő, és ami még fontosabb: ez a szükséglet alapvetően szolgáltatás-centrikus, azaz munkahelyteremtő, tehát ennek a szektornak kiemelkedően nagy a foglalkoztatási potenciálja. De a fenntarthatóság szempontjából meg kell vizsgálnunk azt is, hogy **ki és miből fedezi mindezt.**

A kép árnyalt, hiszen az idők növekvő fogyasztására alapozott a növekedésnek a **fedezete jelentős részben a társadalmi újraelosztás rendszereiből táplálkozik.** Valós – megalapozott – gazdasági növekedést az idősgazdaság az alábbi esetekben okoz:

- ha az aktív („bővített”) fogyasztási életszakasz kitolódásához a munkával töltött idő kitolódása is társul (azaz az idők ugyan többet fogyasztanak, de termelnek is);
- ha olyan gazdasági növekedés van, ami az újraelosztási rendszereken keresztül tudja fedezni a növekvő fogyasztás forrásigényét;
- ha a bővített fogyasztás forrása az idők felhalmozása, azaz nem a társadalmi újraelosztásból származik a többletigény fedezete;
- ha egy ország az idősgazdaságra épülő termék- és szolgáltatástömeget exportálja, azaz külföldi igénybevételre építi ezt az iparágat. Ez az EU-n belül ma is működik: a gazdagabb északi országok idősei megtakarításuk jelentős részét költik el az olcsóbb (és számukra kedvezőbb földrajzi adottságú) déli államokban.

Ez azt jelenti, hogy pl. *Magyarország számára az idősgazdaság – mint a szolgáltatóipar, a turizmus új szegmense – megalapozhat némi gazdasági növekedést, de Európa egésze számára ez nem realitás.*

A silver economy tehát – a fenti feltételek kielégítése nélkül – egy darabig gazdasági növekedést okoz, de ez alapvetően adósságnövelő, ha nincs meg a társadalmi fedezete. *Ha az idők gazdasági növekedéssel nem megalapozott fogyasztása külső erőforrásra (más országok pénzére, azaz hitelre) épül, akkor az nem fenntartható.* Nő az explicit és implicit államadósság (nyugdíj-ígéretetek...) és tovább éleződik a generációk közötti feszültség, mélyülnek a gazdaság periodikus válságai és *felgyorsul mindaz, amit az itt leírt negatív forgatókönyvek leírtak.*

⁷ Hajlamosak vagyunk elfelejteni, hogy a jóléti rendszerek és a demokrácia felvirágzásának századában (XX.század) voltak a legnagyobb etnikai és ideológiai alapú népiirtások, és nemcsak a II. világháború kapcsán. Európában a század utolsó évtizedében is nacionalizmusra alapozott tömeges népiirtással járó helyi háborúk voltak.

⁸ Bővebben: <http://www.silvereconomy-europe.org/>

A végkövetkeztetés

Látnunk kell, hogy a **XX. században volt egy rövid, boldog időszak, amikor az emberiség azt hitte**, hogy eredményesek lesznek a baloldali, szakszervezeti mozgalmak és utópiák, és eljő az idő, midőn „a bőség kosarából mindenki egyaránt vehet”, azaz a **technológiai fejlődést mindenki számára feltétel nélkül követő jóléti állam nem illúzió, hanem a gazdasági növekedés és a kulturális fejlődés következtében realitássá válik**. Hogy ez boldog, de átmeneti állapot volt, már a XX. század végére kiderült, és ezt legelőször a nyugdíj és egészségügyi rendszerek finanszírozhatósági problémái tették nyilvánvalóvá.

Úgy tűnik, hogy szembesülnünk kell azzal, hogy

- a demográfiai folyamatok és a technológiai fejlődés eredője gazdasági értelemben véve negatívba fordul, azaz a **technológiai fejlődés nem kompenzálja a fejlett államokban a szükségletek és igények (elvárások) növekedését**,
- a **globalizáció előbb – utóbb az életminőség-elvárások globalizációját is jelenti**, ami fenntarthatatlanná teszi a jelenlegi munkamegosztást,
- az európai értelemben vett jólét globálisan nemcsak gazdasági, de ökológiai okok miatt sem biztosítható a jelenlegi technológiák mellett.

A problémák adóttak, de még az őszinte szembenézésig sem jutottunk el. *A problémákat a régi klisékkel a régi koordinátarendszerben kívánjuk megoldani, és ez lehetetlen*. A súlyosbodó problémákra adandó válasz ennek következtében nem lehet kizárólag gazdasági, hanem mélyebb, általánosabb, „rendszer-szintű” választ kell keresnünk, és ez a **közgondolkodás, az értékrend és a társadalmi elvárások átalakulását igényli**. Európában szokás arra hivatkozni, hogy „már a régi görögök is”, és tényleg: Görögország megint „példát mutat” Európának, csak most épp egy út járhatatlanságában. (És ezen már a görög joghurt receptje sem segít...)

A jóléti rendszerek jelen stratégiája tehát három sebből vérzik:

- *A jóléti rendszerek – a jelen keretek és demográfiai, technológiai trendek mellett – a fent részletezett okok miatt már középtávon sem fenntarthatóak*, és nemcsak finanszírozási, hanem – egyes alrendszerekben – már humán erőforrás oldalról sem (lásd az általános orvos-hiányt egész Európában);
- *A hangoztatott értékeink (igazságosság, esélyegyenlőség) az erőfeszítések és a hatalmas költségek ellenére egyre inkább formalizálódnak és csak szólam szintjén működnek*. A gazdasági növekedés, életminőség javulás ellenére nő a szegregáció, folyamatosan nőnek a szociális feszültségek. A jóléti deklarációk ellenére számos EU tagállamban egy olyan, társadalmilag nem tolerálható állapot alakult ki, ahol tömegek élnek a létminimum alatt, és a lakosság felső 10%-a többet költ a kutyájára, mint az alsó 20% a gyerekére;
- A legfontosabb: *a versenyképességre, a gazdasági növekedésre alapozott stratégia* – a földet, mint ökoszisztémát zárt rendszernek tekintve – *nem lehet reális globális stratégia*, mert a globális növekedés – a mind a hét milliárd emberre kiterjedő igazságosság mellett – természeti erőforrásokkal nehezen látható el, és a folyamat végtermékei ilyen mértékben keletkezve már bizonyosan ökoszisztéma károsítók. Amennyiben az európai értékrendet nem a föld teljes lakosságára kiterjedően tekintjük igaznak, az további politikai, etnikai konfliktusokat szül.

A feladat

A demográfiai krízis megoldása, a kedvezőtlen trendek megfordítása tehát **Magyarország legfontosabb sorskérdése**. A megoldás első és legfontosabb feltétele: a **problémát végre súlyának megfelelően kell kezelni**. Ehhez először is le kell hántani a ráakódott tartalmaktól, politikai vitáktól, és komolyan kell venni. Fel kell fogni, *hogy e nélkül minden más erőfeszítés értelmetlen*.

Jelen írás célja alapvetően – provokatív állításokkal és felvetésekkel – a **közfigyelemnek a problémára irányítása**, a várható veszélyek felfestése. Az írás arra tesz kísérletet, hogy **a problémát ne politikai szinten**, hanem technokrata módon, **fenntarthatósági kérdésként kezelje**. Részletes program megfogalmazása – főleg egy nemzeti program „készítése” – nemcsak műfajilag nem lehet sajátja e dolgozatnak, de eredményes sem lehetne, mert egy *valós hatású programnak társadalmi érés során konszenzus-technikákkal kell elkészülnie*. Ezért **e tanulmány csupán az (új) kezelési irányok, csomópontok felvázolására vállalkozik**.

A probléma-kezelés kétirányú:

- egyrészt **meg kell fordítani a demográfiai trendet**, és fokozatosan, de a fenntartható társadalmi működés feltételeit biztosító korlátot kell kialakítani (**kármegelőző magatartás**),
- másrészt a tudatosult **probléma hatásait tompítani kell**, azaz fel kell készülni mind egyéni, mind közösségi szinten a káros hatások kivédésére, tompítására (**kármentő, kárkezelő magatartás**).

A problémakezelés fő komponensei

1. A közgondolkodás és az értékrend átalakítása

A demográfiai torzulás és az ebből fakadó problémák nem kezelhetők a közgondolkodás átalakítása nélkül. Ez a feladat is három részből áll.

Az első: ezt a kérdést ki kell vonni a politikai csaták színteréből, és nem szabad a jobb-bal ráakódott vitájaként kezelni.

Valóban Magyarország sorskérdésről van szó, de a problémát egyes jobboldalhoz köthető körök – nem szakmai megközelítésben – túldramatizálják, és *kisajátítják a nemzet jövőjéért érzett aggodás jogát*. Az elmúlt évek bizonyítják, hogy még az igazán jó szándékú, tisztelendő ilyen fellépések (pl. Fekete Gyula) is eredménytelenek, és az ultraradikális megnyilvánulások (pl. a Magyar Családtudományi Társaság fellépései) kifejezetten kontraproduktívak. Tehát a demográfiai bomba hatástalanítása valóban **„nemzeti sorskérdés”**, de ennek **megoldása nem honfiúi/honleányi nemzetmentő kötelesség, hanem mindannyiunk (magyarok és európaiak) közös érdeke**. A problémát tehát nem „faji”, hanem **fenntarthatósági/nemzetbiztonsági kérdésként kell kezelni**, és lehetőleg nem érzelmi, indulati, hanem **technokrata módon, kerülve minden kirekesztést**.

A második: ki kell mondani, hogy a demográfiai, technológiai és kulturális folyamatok miatt a II. világháború után kialakult (vagy ígért/vágyott) jóléti rendszerek az örökölt formában és örökölt szokásokkal nem tarthatók fenn.

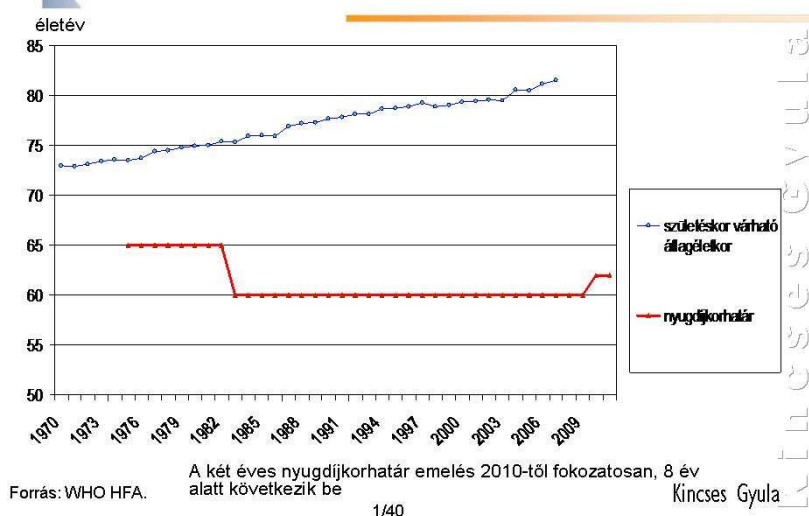
Ez egy fájdalmas felismerés, de összességében még mindig kisebb kockázatot jelent ennek kimondása és tudatosítása, mint az a taktika, amelyik bagatellizálni akarja a problémát, átmenetinek tekinti, és azt állítja, hogy „megszorítások” nélkül – tisztán gazdasági növekedéssel – kezelni lehet a kérdést. Az alapfolyamatok mutatják, hogy ez nem lehetséges. Ez sajnos **szerezett jogok felülvizsgálatát is követeli, ami mindig politikai és társadalmi feszültségek forrása**. *A jobboldal számára ez kisebb problémát*

jelent, a baloldal számára nehezebben fogadható el, hogy a jogbővítés, a status quo megőrzése helyett az igazságosság, a szolidaritás érvényesítése a valós feladat a megváltozott körülmények között.

A kiindulási pont tehát a *helyzettel való szembenézés, a mindennapok szintjén is végbemenő tudatosítás*. Hogy ez a folyamat mennyire – és mennyire globálisan – hiányzik, elég az Európán végigsöprő kormányválságokra utalni: a görög, az olasz és a román kormány bukásának fő oka ez. **A gazdasági válságok mag-problémája tudniillik nem a bankok galádsága, a hitelbuborék, hanem a demográfiai trendek mellett az állami költségvetéseket felborító jóléti rendszerek – és egyáltalán: egy megszokott, de eddig hitelből finanszírozott életszínvonal – finanszírozhatatlansága.**

A társadalmak (az „emberek”) struccpolitikájának, a belátáshiánynak iskolapéldája a 2010. őszi francia események. A nyugdíjkorhatárnak a *jelenlegi 60-ról fokozatosan 62-re emelése* – ráadásul 8 évre elhúzottan – *hihetetlen társadalmi ellenállásba ütközött*. Érdemes egy pillantást vetni a mellékelt ábrára.

A születéskor várható átlagos élettartam és a nyugdíjkorhatár változása Franciaországban

A 60 éves nyugdíjkorhatárt Francois Mitterrand 1983-ban vezette be egyik első intézkedéseként, az akkori 65 éves korhatár leszállításával. Tette ezt annak ellenére, hogy az előző tizenkét évben két és fél évvel nőtt a születéskor várható élettartam. Ezt a baloldal azóta érinthetetlen szociális vívmánynak tekintette, és ehhez mostanáig a jobboldal sem mert hozzányúlani. Most úgy határozták el a 24 (azaz huszonnégy) éve változatlan korhatár két-éves emelését, hogy közben hat és fél évvel nőtt a szüle-

téskor várható átlagos élettartam. Skandalum. És ne feledjük: a mai 62 évesek már nem a sarokban, otthonkában kötögető kedves nénikék, hanem teljes életet élő hölgyek. De ez – mint tudjuk – reggelente már nemcsak egyre több időbe kerül, hanem egyre drágább is. Ráadásul a kozmetikai, a divat- és plasztikai ipar az utóbbi években rájött arra is, hogy balgaság lenne lemondani a populáció feléről csak azért, mert férfi. Tehát a megnövekedett élettartamhoz – és az ezzel együtt növekvő nyugdíjból fedezett évekhez – a kulturális váltás miatt fokozott fogyasztási igény is társul. Ez jó, és ez lehet a gazdaság motorja is, de **azzal az illúzióval végképp le kell számolni, hogy mindez – kizárólag vagy meghatározó módon – az állami újraelosztási rendszereken keresztül finanszírozható.**

A harmadik: értékrend-váltás, a technológiai fejlődésen alapuló fejlődés helyett a „humán fejlődésen” alapuló fejlődési pályára állás.

Nem elég a problémák beazonosítása, problémaként való elfogadása. Az adaptivitáshoz az értékrend mélyebb átalakítására is szükség van. Fel kell ismerni, el kell fogadni, megélt tudássá kell tenni, hogy a **közjó** – a bruttó felszabadított nemzeti endorfintömeg (BFNE) – egy szociális létminimum felett alapvetően a **közösség koherenciáján és a közösségi szolgáltatások minőségén, ezek elérhetőségének teljeskörűségén, illetve a közbizalom szintjén, valamint az élet kiszámíthatóságán múlik**. Ennek természetesen előfeltétele a gazdaság – a kor technológiai fejlettségéhez mért – megfelelő teljesítménye, de a tisztán egyéni hasznokra maximalizált, technológiai és gazdasági növekedésre alapozott rendszerek nem jelentenek előre-menekülést, mert ez közép- és hosszú távon szociális és ökológiai

okok miatt fenntarthatatlan. Versenyképességre optimalizált fejlődés a globalizált piacon csak a szociális terhek lefaragásával lehetséges, ezért a gazdasági növekedésre optimalizált fejlődés folyamatos feszültségek forrása a szociális biztonság gyengülése miatt.

Egy új egyensúlyban a közjó (BFNE) maximalizálásra kell optimalizálni, ami nem jelent növekedésellenességet, de a gazdasági növekedés nem öncél, hanem a közszolgáltatások és a szociális biztonság forrása. Azt is tisztán kell látni, hogy **társadalmi koherencia nélkül** – értve ezt kisközösségi és nemzeti szinten is – **nincs jövő**. Ugyanakkor a *társadalmi koherenciának a közös jövőkép mellett a szolidaritáson, az egyenlőtlenségek csökkentésén, a közös biztonságon és a magas közbizalmon kell alapulnia*, és nem historizáláson vagy nacionalizmuson.

A dolog kulcsa az **értékváltás, amely az egyéni érdekek mellé felzárkóztatja a közösségi értékeket, a szolidaritást is**. Mindez ugyanakkor – mint azt a létező szocializmus kudarcánál láttuk – **csak az egyének ösztönzésének, versenyen keresztüli motiváltságának megőrzése mellett lehet tartósan működőképes**: az osztogató-gondoskodó jóléti totális állam helyett – amely hiába teremti meg az egyenlőséget, ha kiöli az egyének motiváltságát, aktivitását, és szétveri a kisközösségeket – **a szubzidiaritás elvén szerveződő, esélyteremtő és felzárkóztató állam kialakítása lehet a reális cél**.

Az általam csupán didaktikus, szimbolikus célból használt és BFNE-nek nevezett mutató, ami a kizárólagos gazdasági növekedés helyett a közjóra való optimalizálást jelenti, korántsem fikció és korántsem új gondolat. A buddhista filozófiára épülő Bhutánban Dzsigme Keszar Namgjel Vangcsuk király már 1972-ben bevezette a **Bruttó Nemzeti Boldogság** mutatót (bruttó nemzeti boldogság - Gross national happiness, GNH)⁹.

Európában az OECD-ben az 1990-es évek elején kezdtek el foglalkozni a kérdéssel, és kifejlesztették a Human Development Indexet¹⁰. 2010 novemberében jelent meg az első összefoglaló jelentés, aminek 2011-es frissítése – [Human Development Report 2011](#) – az alábbi három dimenziót méri:

- [Várható élettartam](#) (a születéskor várható élettartam, mint a lakosság egészségének és élettartamának indexe)
- A tudás és az oktatás, (a felnőtt [írastudók](#) aránya – kétharmad súllyal – és a kombinált alapközép- és felsőfokú [bruttó beiskolázási arány](#) egyharmad súllyal).
- [Az életszínvonal](#), mint az egy főre jutó bruttó hazai termék természetes logaritmusos vásárlóerőparitáson számolva.

Ezek a mutatók nélkülözik a szubjektív elemeket („boldogság”), de olyan, az esélyegyenlőség és életminőség szempontjából fontos mutatókat tartalmaznak, amelyek a „közjó” alapjának tekinthetők. A történet ma már korántsem az utópistákról, vagy olyan „elvarázsolt” államokról szól, mint Bhután. 2008 februárjában a francia köztársasági elnök, Nicolas Sarkozy elégedetlenségét fejezte ki a gazdaságra és a társadalomra vonatkozó statisztikai tájékoztatással, és felkérte Joseph Stiglitz-et, Amartya Sen-t és Jean-Paul Fitoussi-t, hogy alakítsák meg a Gazdasági Teljesítmény és a Társadalmi Haladás Mérésével foglalkozó Bizottságot (CMEPSP). A Bizottság célja, hogy meghatározza a GDP-nek, mint a gazdasági teljesítmény és a társadalmi haladás mutatójának a korlátait, beleértve a GDP mérésével kapcsolatos problémákat; áttekintsék, hogy milyen további információkra lehet szükség a társadalmi haladást jobban jellemző indikátorok kialakításához, értékeléseket végezzenek az alternatív mérési módszerekről, és megvitassák, hogy milyen módon lehet megfelelően ismertetni a statisztikai információkat. A jelentés kulcsfontosságú üzenete, hogy a megfelelő értékelő rendszer kialakításához a gazdasági termelésről a lakosság jólétére kell helyezni a hangsúlyt, és ezt a fenntarthatóság tükrében kell vizsgálni.¹¹

⁹ <http://www.grossnationalhappiness.com/>

¹⁰ http://en.wikipedia.org/wiki/Human_Development_Index

¹¹ Report by the Commission on the Measurement of Economic Performance and Social Progress (Joseph E. STIGLITZ, Amartya SEN, Jean-Paul FITOUSSI) www.stiglitz-sen-fitoussi.fr (A Stiglitz jelentés néven ismert dokumentum)

A gondolat terjed, és az elképzelések szerint a „Boldogság-index” mérné a brit jóléti rendszer teljesítményét is.¹²

2. A gyermekvállalási kedv növelése, a reprodukciós ráta emelése

Ha nem növekszik a születések száma, a reprodukciós ráta, akkor hiába a megértés, az értékrend-váltás, **közép- és hosszú távon sincs remény a demográfiai helyzet kezelésére.** Ezért ennek kell alárendelni számos intézkedést a gyermeknevelési támogatásoktól az adórendszer átalakításán keresztül a nagy-családokat támogató lakásvásárlási, lakhatási konstrukciókig. Politikai hovatartozástól függetlenül, **mindkét oldal számára egyformán kiemelt prioritássá kell tenni a közpolitikákban a gyermekvállalás, gyermeknevelés támogatását.** Az eszközök zömmel ismertek: gyermeknevelési támogatás, gyermekek utáni adókedvezmény, a gyermeknevelés jogviszony szerző tevékenységként való elismerése, munkaidő-kedvezmény, gyermekjóléti/gyermekfelügyeleti intézmények, kisközösségek, munkahelyek gyermekfelügyeleti munkájának támogatása, gyermekszámhoz kötött lakástámogatási rendszer stb. *Nagyobb társadalmi megértés mellett, aktívabban kell élni ezekkel az eszközökkel.*

Bizonyos **közös alapelvek** meghatározása elengedhetetlen. *A támogatáspolitikát nem lehet kirekesztő, kizárólag vagy elsődlegesen egyes társadalmi csoportokat támogató.* A kérdést nem lehet elsődlegesen adókedvezménnyel kezelni¹³. A különböző támogatástípusok (alanyi támogatás a rászorultaknak és adókedvezmény, fogyasztási kedvezmény + közösségi szolgáltatások) olyan arányát kell megtalálni, amely nem konzerválja a mélyszegénységet az alsóbb jövedelmi osztályokban a gyermekvállalás miatt, de ösztönöz az egyéni áldozatokra a magasabb jövedelmi kategóriákban a bónuszok miatt.

Tisztában kell lennünk azzal, hogy **a gyermekvállalás nem elsősorban pénzkérdés.** Ennek legkézelfoghatóbb bizonyítéka, hogy a gyermekszám nem arányos a család egy főre jutó jövedelmével, illetve *a fordított arányosság áll közelebb az igazsághoz.* Magyarországon a gyermekes családok támogatása évtizedek óta sokkal nagyobb arányú és főleg hosszabb ideig tartó, mint a hasonló országokban, ennek ellenére nálunk az egyik legalacsonyabb a termékenységi ráta. A támogatási rendszerek kiterjesztése akkor eredményes, ha egy komplex program részeként jelennek meg, amely a gyermekek családon belüli vagy intézményi gondozási lehetőségektől a lakhatás feltételek gyermekszámhoz és együtt élő idősök számához között többlettámogatási elemeitől a közgondolkodás átalakításáig terjed. Ez utóbbi kiemelt fontosságú, mert a személyes és a közösségi **pozitív jövőképhez vetett hit** erősségének, a társadalmi közérzetnek stb. a tapasztalatok szerint **meghatározó** jelentősége van.

3. Az adaptív folyamatok támogatása, a globális és egyéni idősödés-management támogatása

A biológia törvényszerűségei miatt *a korfa normalizálása egy-lépcsőben, rövid távon lehetetlen*¹⁴. Ezért a helyzet megoldásának a demográfiai tendenciák megfordítása mellett egyenrangúan fontos része, hogy **meg kell tanulnunk együtt élni az idősödés hatásaival.** Ez többszintű feladatot jelent: magának a társadalomnak fel kell készülnie, de az egyéneket is fel kell készíteni. Ennek szegmensei:

- a köz- és magánfelelősség újraértelmezése,
- a közellátási-elosztási rendszerek reformja,
- az egyéni és kisközösségi stratégiák támogatása.

¹² http://kitekinto.hu/europa/2010/11/29/boldogsag-index_merne_a_brit_joleti_rendszer_teljesitmenyet/

¹³ Ne feledjük: ha az alacsonyabb jövedelmű rétegek gyermekszülési hajlandósága régen is alacsony lett volna a kormányzati intézkedések miatt, valószínűleg nem születnek meg azoknak a szülei, akik ma a társadalmi mobilitást kizáró születésszám-növekedésen dolgoznak.

¹⁴ Ha 3 anya 9 hónap alatt szült meg 4 gyereket, akkor hány anya tud megszülni 4 hónap alatt 12 gyereket?

A probléma elfogadása egy kulturális és értékrend-váltást igényel, ami **a köz- és magánfelelősség újraértelmezésén alapul**. Az „én rendesen fizettem az adókat és járulékokat, az állam pedig tartson el” mentalitás érthető, de gazdasági-társadalmi fedezet nélküli. És előbb-utóbb rá fogunk jönni, hogy e **fedezetihiány legfőbb oka a „generációhiány”**. (így 60 felé reális az önkritikus felvetés: *teccettünk volna több gyereket csinálni...*) A reális jövőképben egy „új egyensúlyt” kell kialakítani, **ami a szociális biztonságot állami juttatások helyett egy többszintű rendszernek tételezi**.

A többszintű rendszernek a **két egyenrangúan fontos eleme**:

- **az állami újraelosztás rendszerei** (*ellátórendszerek, állami, társadalombiztosítási nyugdíj, központi szociálpolitika, családtámogatások, intézmény-fenntartási tevékenység*) és
- **az öngondoskodás**, mely egyéni és kisközösségi – családi elemekre épít.

Az állami felelősség természetesen a későbbiekben sem úszható meg. Ez sajnos alapvetően nem az ellátások szinten tartásának kényszerét, hanem elsődlegesen „a nagy ellátórendszerek” reformját jelenti: **a megváltozott technológiai-gazdasági – demográfiai környezethez kell igazítani ezeket a rendszereket**. E dolgozat nem tárgyalhatja az egyes szakpolitikai részleteket, csupán az általános alapelveket foglalja össze (az egészségügyben pedig lennének részletes javaslataim...). **A jóléti rendszerek tekintetében a két fő, tartós alapelv: az igazságosság és a fenntarthatóság**. Tisztán kell látni azt is, hogy *a közforrások csak akkor lehetnek hatékonyak, ha a magánforrásokat, erőfeszítéseket szinergista módon mobilizálják*, és a közforrások felhasználásánál *az egyének költségérzékenységére is építenek*¹⁵. Az egészségügyben például bizonyosan nőni fog az egyén felelősségére, együttműködési kötelezettségére épített megoldások szerepe. Ez két dolgot jelent. Egyrészt, hogy a közforrások egy részének igénybevétele a beteg együttműködéséhez kötött, – azaz a szabálykövető, egészségfejlesztő magatartását támogatja a köz, és nem önmagában, feltétel nélkül az állapotát –, de ez azt is jelenti, hogy a közforrások egy részét az együttműködés, az egészségtudatosság támogatására (pl. comp-liance szolgáltatások) kell költeni, mert az együttműködés nemcsak szándék, de képesség kérdése is.

Mindez **elkerülhetetlenné teszi a nyugdíjrendszer átalakítását** is. Egyrészt a nyugdíjkorhatárt lépcsőzetesen hozzá kell igazítani a növekvő átlag-élettartamhoz, másrészt a realitás az, hogy a társadalmi újraelosztás rendszerei (kötelező társadalombiztosítási nyugdíj, állami „nyugdíj”) középtávon egy alapszintű biztonságot nyújtanak, de a technológia-követő életminőség-elvárások tartós forrása reálisan már az egyéni előtakarékosság és az időskori munka. Vélhetően az időskorú kedvezmények kiterjedt rendszere is szűkülni, szigorodni fog, illetve egy része rászorultság-alapúvá válik. A demográfiai kényszerpályák miatt várhatóan megerősödik a nyugdíjrendszer és a gyermeknevelés összekötésének igénye. Ma is létező felvetés: a Népesedési Kerekasztal javasolta a nyugdíjnak a felnevelt gyermekek számához igazítását (több gyermek = több nyugdíj). Ez a javaslat a jelen generációk esetében alkalmatlan: a gyermektelenek jobban rá vannak szorulva a pénzügyi transferekre, és a büntetésük nem fog pótlólagos gyermekszám-növekedést produkálni, de növeli a deprivációt, a mélyszegénységbe süllyedtek számát. Az aktív életszakasz közterheinek a nevelt gyermekek számához igazítása különböző módon – pl. a gyermekek után járó adókedvezmény a gyermektelenségi adó helyett – ma is létező technika, és ez kiterjeszhető a családon belül gondozott idősekre is. A kötelező előtakarékosság saját számlán vagy választható kockázatközösséggel, szintén felvethető a későbbi „családpótló” biztonság érdekében.

Az államnak nehéz, de megúsztatlan felelőssége van a szociális egyenlőtlenségek csökkentése területén. Ezt nemcsak a szociális érzékenység udvariassága mondatja, hanem annak a felismerése, hogy ez a társadalmi koherencia, és ebből fakadóan a társadalmi béke előfeltétele. E dolgozat a demográfiai kérdések között elegánsan megkerüli a roma kérdést. Ennek alapvető oka az,

¹⁵ Ez a „vizitdíj”, „tandíj”, „önrész” kifejezések kulturált, öncenzúrázó megkerülése.

hogy a szerző vélekedése szerint ezt a kérdést alapvetően nem etnikai kérdésként, hanem szegregációs, felzárkóztatási kérdésként kell kezelni, aminek az alapja a tömeges és enkláve szerűen működő mélyszegénység megakadályozása/felszámolása.

Azt is alapvetően kell leszögezni, hogy – miután a demográfiai folyamatok kódolják a későbbi költségvetési pályát – **kerülni kell minden olyan megoldást, amely halasztott kiadást jelent, azaz a későbbi hiány terhére konszolidálja a jelent.** A jövő még kockázatosabb, ezért minden olyan lépés amely későbbre halasztja a fizetést, rontja a gazdaság és a szociális biztonság esélyét (lásd még: a magánnyugdíj-pénztár vagy a diákhitel kérdése, és az ún. PPP-, azaz Public-Private Partnership beruházások 2002, valamint 2010 előtti és utáni megítélése).

A technológiai fejlődés szerencsére nemcsak költségnövelő tényező, hanem problémamegoldó is: az ápolás, az egészségügyi és szociális ellátás, illetve felügyelet területén pl. az informatika, a telemedicina, a távfelügyeleti és a környezetükkel autonóm módon együttműködő, életvitelt segítő (Ambient Assisted Living, AAL) rendszerek érdemben – és elterjedésük esetén költségtakarékosan – tudnak életminőséget javítani, miközben élők munkát pótolnak.¹⁶

Mindez végülis a felelősségi irány megfordulását vetíti előre. *Nem az alanyi juttatások kiterjesztésének kora következik, hanem a szubszidiaritás valós gyakorlattá válásának időszaka, akár (fel- és) elismerik ezt a hatalmat aktuálisan gyakorlók, akár nem. **Az állam felelőssége** – reálisan és megúszhatatlanul - **a közszolgáltatások** (mint olyan) **működtetésén túl az egyének szintjén ott kezdődik, ahol az ő öngondoskodási lehetőségük véget ért.** A reális közmegjegyzés, a fenntartható szociális rendszer alapvetően a szubszidiaritás alapelvein állhat, a szolidaritási elv és gyakorlat megőrzése mellett.*

Ezért **az államok alapvető érdeke és feladata az öngondoskodási rendszerek támogatása, ösztönzése.** *Ha a társadalmak lemondanak a legfontosabb erejükről, a tagjaik öngondoskodási képességéről, akkor ez a potenciál az állami rendszereken keresztül csak igen magas költséggel, nagy társadalmi teherrel és (főleg) **tökéletlenül kompenzálható.***

Az öngondoskodásnak az alábbi szintjei, elemei vannak:

- **a kisközösségek, a család önellátó segítsége, mint elsődleges védvonal** (pénzügyi, és „szolgáltatási” értelemben egyaránt),
- **egyéni előtakarékoság** és vagyonfelhalmozás,
- **szervezett előtakarékoság** (önkéntes és forprofit szervezetek, pénztárak, biztosítások, támogatott egyéni előtakarékoság).

A szervezett öngondoskodás tehát fontos, de tisztán kell látnunk azt is, hogy **az öngondoskodás nem egyszerűsíthető előtakarékoságra**, pénzügyi konstrukciókra, azaz **nem lehet pénzen megváltani a jövőt.** Ezért az előtakarékoság mellett szükség van a kisközösségek (elsődlegesen: családok) *tevékenység alapú öngondoskodásának támogatására, illetve szolgáltatáscserén alapuló csoportok megteremtésére, megerősítésére is.* Felborult demográfiai viszonyok mellett a probléma nem kezelhető, mert a tevékenység alapú öngondoskodás adekvát terepe elsődlegesen a család¹⁷, másodlagosan a karitás.

A szubszidiaritás fogalmának köztudatba vezetése és alapvetően való elfogadtatása mellett azonosan **fontos a szolidaritás fogalmának rehabilitálása.** Az elmúlt hatvan év a közgondolkodásban a szoli-

¹⁶ Lásd pl. <http://evitaplatform.hu>, <http://aal-europe.eu>

¹⁷ Kopp Mária közlése szerint a teljes finn népesség körében végzett vizsgálatok eredményei azt mutatják, hogy az élettársi kapcsolatban élők másfélszer, az egyedülállók két és félszer nagyobb valószínűséggel halnak meg 64 éves korukig, mint a házások. Közlése szerint a magyar vizsgálatok eredményei is azt mutatják, hogy a házas férfiak háromszor nagyobb valószínűséggel érik meg a 69. életévüket, mint a magányosok. <http://www.betegvagyok.hu/cikkek/a-magany-megbetegit>

daritást a kényszerszolidaritásra, az állami újraelosztási rendszerek (társadalombiztosítás) szolidaritás elvű megszervezésére szimplifikálta, és elhitette velünk, hogy a járulékfizetéssel letudtuk a szolidaritási kötelezettségünket¹⁸. A szolidaritás nem ez, nem törvény által ránk rótt kötelesség, hanem a kisközösségek nem-szoros elszámolás-alapú (hanem szükséglet-alapú) kölcsönös segítségnyújtása¹⁹. A másik tévhit: **a szolidaritás az elit** részéről nemcsak kötelesség, illetve jóérzés kérdése, hanem **jól felfogott érdeke is** a társadalmi béke megőrizhetősége, a járványügyi helyzet stabilizálhatósága érdekében²⁰.

Az egyéni életstratégiákat ennek megfelelően, egyre inkább a leírtak tudatában kell megtervezni. A közösséget (államot, társadalmat) csak végső „biztosítéknak” kell tekinteni, és a szubszidiaritás elvén a kisközösségek szolidaritásán (is) a személyre-szabott öngondoskodást kell előtérbe helyezni. Ezért az idősödésre való felkészülést (vö. egyéni idősödés-management²¹) már az iskolában el kell kezdeni, és a fiatal-középkor aktív részévé kell tenni. Ennek lényeges eleme a mobilitás-kényszer és a változásnak, mint alap-környezetnek a felismertetése. Ebben fontos eszköz az életfogytig tanulás evidenciaként kezelése és az idősek képzése és átképzése.

4. **A hiányzó munkaképes korosztály pótlása** (a munkaképesség fogalmi átalakítása, a munkában töltött évek kitolása, valamint aktív és tudatos, a nemzeti koherenciát nem felborító migrációpolitika)

A demográfiai folyamatok – a biológiai törvényszerűségek miatt – csak hosszabb távon tudják korigálni az eltartottsági rátát a munkaképes korosztály arányának javításával. Az ország fenntartható működéshez „*addig is*” szükség van a hiányzó munkaerő pótlására.

Ennek két lehetséges módja:

- A munkaképesség fogalmi átalakítása, **a foglalkoztatás kibővítése.**
- **A munkaerő pótlása.**

A foglalkoztatás kibővítése, a munkaképesség fogalmi átalakítása megkezdődött. Magyarország etekintetben komoly tartalékokkal rendelkezik. Bár a nyugdíjkorhatár nem – kirívóan – alacsony, igen magas a korhatár alatt nyugdíj jellegű ellátásban részesülők száma, magas a rokkantak száma, nem megfelelő a megváltozott munkaképességűek foglalkoztatási lehetősége, viszont alacsony a nyugdíjas korúak (legális) munkavégzése

Az új kormány ezeken a területeken *radikális*, de a speciális élethelyzeteket nem kezelő (fő irányában szükséges és ezért helyeselhető, de megoldásaiban elítélendő) *változásokba kezdett*. Ezeket az elveket kell reális és humánus technikákkal életszerűvé tenni, és emelni kell az igen alacsony foglalkoztatottsági rátát. Ehhez – akár a gyermekesek, akár az megváltozott munkaképességűek és az idősek munkaerőpiacra vezetése érdekében – szükség van a *táv munka, a rugalmas munkaidő és a részmunkaidős megoldások kiterjesztésére*. Mindennek persze a feltétele a munkaerő-piaci kereslet, mert *munkahelyek nélkül nem lehet az embereket visszavezetni a munkaerőpiacra*.

Már rövid távon az egyik legfontosabb társadalmi feladat a munkában töltött idő – és ennek részeként – **a nyugdíjkorhatár fokozatos emelése**. Ennek persze előfeltétele a munkahelyteremtés, amit az idősek növekvő fogyasztása is támogathat. Ugyanakkor a kitolódó nyugdíjkorhatár egyre inkább egy új, **háromsávos modellt támogat**, amelyben egy (a mai nyugdíjkorhatárhoz képest fokozatosan

¹⁸ Ehhez időnként a kötelező szombati vietnami műszak társult, ami végképp távolította a szolidaritás valós fogalmát.

¹⁹ A szolidaritás intézményrendszere nem a bismarcki társadalombiztosítással jött létre: az archetípus a bányatárs-ládák rendszere, amely horizontális kockázatközösséget teremtett meg. Bismarck érdeme a szolidaritás társadalmi osztályok közötti kiterjesztése, azaz nemcsak bányász volt szolidáris a bányással, de a bányatulajdonos is kényszerszolidaritást vállalt a bányászokkal.

²⁰ Bismarck epítiton ornansa sem a „szociálisan hú de érzékeny”, vagy „jótét lélek”, hanem a „vaskancellár” volt.

²¹ Magyarországon Orsós Éva által meghonosított kifejezés.

növekvő életkorig) „kötelező” a munkavégzés (pontosabban nincs jogosultság öregségi ellátásra), és *van egy sáv, ahol a munkavégzés és a nyugdíj melletti munkavégzés mind adó, mind foglalkoztatási szempontból is összefolyik, értelemszerűen (felbruttósítás után) adóztatva a nyugdíjakat.* És van egy harmadik sáv, ahol a meghatározó jövedelem forrása már a nyugdíj, illetve az öngondoskodási rendszerek. Ez a harmadik sáv bizonyosan valahol 70 év felett lesz, de itt meg kell teremteni az egyéni döntés és mérlegelés lehetőségét, hiszen lehet, hogy ez nem életkor, hanem állapot/képesség függvénye.

Mindehhez *fel kell adni azt a tradicionális szemléletet, amely az ember életét három nagy (éles határvonallal elkülönített) szakaszra bontja: a tanulás éveit, a munka éveit, és a jól megérdemelt pihenés szakaszát. Ennek vége.* Ezek a határok összemosódnak és átalakulnak. Valahol 18 éves korunkig vélhetően később is „csak” tanulni fogunk, de utána a munka és a tanulás összefolyik. Egyrészt a tanulás költségei miatt egyre többen fognak a tanulás közben dolgozni, de ami a fontosabb: a változó környezethez való adaptálódás miatt általánossá válik az életfogytig tartó tanulás. Az élet utolsó szakaszában ugyanígy össze fog folyni a „munkával” és a „pihenéssel” töltött idő. Az életünk vége e helyett aktív (munka + aktív kikapcsolódás) és inaktív (ápolási/ellátási igény) szakaszra fog tagozódni, és az aktív szakaszban a megélhetésünket (minőségi életünket) az előző életperiódus felhalmozása, a jogosultságszerzéssel megalapozott jövedelempótló ellátások (ma ezt nyugdíjnak hívjuk) és a csökkenő munkavégzés jövedelme együttesen biztosítja. Emellett (más kultúrában, körülmények között) meg fog erősödni a klasszikus modellhez való visszatérés: az időskor tevékenysége („munkája”) a családgazdaságra koncentrálni, és a család adja az időskori biztonság egyik pillérét.

A másik lehetőség a hiányzó munkaerő külső pótlása, a munkaerőimport.

Elvben ebben is két lehetőség van: **a vendégmunkások és a migráció.** A vendégmunkás (elvben) az ideális megoldás: szorgosan dolgozik, nem követel, nem akar etnikai, vallási jogokat, és ha öreg vagy beteg lesz, hazamegy, törődjön vele tovább az az ország, ahol nem dolgozott, nem adózott. Ez a modell alapvetően a gazdag országokban működik, Magyarország sajnos nem az. A migráció politikailag forró krumpli, de a probléma megkerülése nem állítja meg a folyamatot²². *Ezért a migrációs folyamatokkal szembe kell nézni, és lehetőség szerint úgy kanalizálni, hogy ez ne segítse enklávék és etnikai konfliktusok kialakulását.*

Ezért a közeljövőben **elkerülhetetlen egy középtávú migrációs politika kialakítása.** A migrációpolitika megítélése, kialakítása más jellegű tudást igényel, így ez a tanulmány – a terület fontosságának hangsúlyozása mellett – csupán annyit jegyez meg, hogy

- a rövid távú demográfiai és munkaerő-egyensúly enélkül nem javítható,
- a migrációs folyamatok spontán is végbemennek, így szerencsésebb, ha ezek *nem véletlenszerűen, hanem* a nemzeti érdekeknek megfelelően, *tudatosan tervezetten történnek,*
- a közép- és hosszú távú hatások miatt *fontos a nemzeti koherencia szempontjainak szem előtt tartása.*

²² A KSH 2011. január 26-i gyorsjelentése szerint a 2010. január–novemberi természetes fogyás 35 282 fő volt. A nemzetközi vándorlás becsült értékeinek pozitív egyenlege folytán az ország lakossága ténylegesen ennél kisebb mértékben, mintegy 20 000 fővel csökkent. Eszerint a migrációs egyenleg az időszakban 15.000-es pozitív egyenleget mutat, ami igen jelentős hatású, hiszen ez a születésszám 18%-ának felel meg. A 2011. decemberi gyorsjelentés kevesebb, de még mindig közel 10 000-es pozitív migrációról beszél (33 290-es természetes fogyás és 24 000-es összes fogyás mellett).

5. **Medikális-biológiai eszközök: a termékenység elősegítésének kiemelt támogatása a kutatásokban és az orvosi eljárásokban.**

Az Orbán-kormány számos társadalmpolitikai eszközzel (elsősorban az adórendszer és a kommunikáció formálásával²³) **törekszik a demográfiai folyamatok megfordítására.** Ez dicsérendő, de a kormány a pénzügyi, társadalmi, intézményi eszközök fontossága mellett **alulbecsüli a biomedikális eszközök, a reprodukciós medicina lehetőségeit.**

A reprodukciós medicina az egészséges utódlással foglalkozó tudományterület. Célja kettős:

- **a születendő gyermekek számának növelése** (olyan párok, nők hozzásegítése a gyermekvállaláshoz, akiknek erre előtte nem volt lehetősége),
- a születendő gyermekek egészségének garantálása, azaz **a károsodással született gyermekek számának csökkentése.**

A reprodukciós medicina jelentőségét az alábbi tények emelik ki:

- *a gyermekvállalás az utóbbi tíz évben egyre idősebb korra tolódott ki, emiatt általában nő a meddő párok aránya, mert az életkor előre-haladtával csökken a termékenység,*
- *az anya életkorával nő a veszélyeztetett terhességek, a sérült gyermekek száma,*
- *magas a koraszülések aránya.*

A születési szám növeléséhez nem elég a gyermekvállalási kedv: képesség is kell hozzá. Magyarországon alulbecsülik a meddőség szerepét a társadalmi reprodukcióban²⁴. Ebben szerepet játszik, hogy a meddőség hagyományosan stigmatizáló társadalmi megítélése miatt *a meddőségek jelentős része ma rejtett meddőség.* A szakemberek véleménye szerint az az állítás tűnik mértékadónak, amely szerint a reprodukciós korban levő párok 20%-a valamilyen termékenységi problémával küzd, *a 35 és 45 év közötti párok esetében ez az arány már 25% feletti.* Elfogadva azt a feltételezést, hogy a meddőség a gyermeket vállalni kívánókat és a gyermeket nem akarókat azonos arányban sújtja, *a 95.000-es évi születésszámot figyelembe véve a meddőség elvben évi 19.000 (azaz: tizenkilencezer) gyermek meg nem születéséért „felelős”.* Tudnunk kell, hogy **a női meddőségek a korszerű technológiák alkalmazásával közel 50%-ban kezelhetők, a férfi terméketlenség az esetek 80%-ban kezelhető.** A korszerű kezelések adta lehetőségek azt jelentik, hogy *a meddőség miatt meg nem született évi 19.000 gyermekből ma már a reprodukciós medicina korszerű eszközei képesek lennének évi 12-13.000 gyermek megszületését lehetővé tenni.*²⁵

Ma ez a lehetőség nincs megfelelően kihasználva. A mesterséges megtermékenyítés (IVF - in vitro fertilizáció) és az egyéb meddőségi kezelések évente ma még csak 2000-2500-gyermek születéséhez járulnak hozzá. Ezért – beleszámítva a terápia elutasításának lehetőségét is – a területben rejlő elvi potenciál ismeretében óvatos becslések szerint is 6-8000-rel lehetne évente növelni a születendő gyermekek számát. És az IVF nem az egyetlen (inkább csak a végső) eszköz a gyermektelen párok esetében. A cél nem a képesség lombikkal való pótlása, hanem a helyreállítása, azaz a meddőség megelőzése és kezelése.

Ezért meg kell hirdetni az **„Egészséges és Tudatos Utódlás Programját”** amely egyaránt szolgálja az utódlásra való felkészülést, **a születések számának növelését és a születendő gyermekek egészségi kockázatának csökkentését,** ideértve a koraszülés megelőzését is.

²³ <http://haromkiralyfi.hu/>

²⁴ Ezzel a kérdéskörrel többek között a Ciris Budapest-tel együttműködve az Egészségügyi Szakértői Műhely foglalkozott kutatási szinten

²⁵ <http://www.eszm.hu/index.php?menu=12&almenu=472&tipus=cikkek&menuszint=1>; és http://www.weborvos.hu/egeszsegpolitika/reprodukcios_medicina_nemzetstrategiai_jelentosege/167034/,

Összegzés

Egy XXI. századi apokrif szerint: „50 vagy 100 év múlva a közepesen jómódú vietnami, laoszi, japán vagy kínai turisták úgy fognak Európába járni turistáskodni, mint ahogy mi járunk ma Egyiptomba vagy Jordániába. Szegény, kicsit koszos és elmaradott országok, és bár bizonytalan a közbiztonság és a higiénia, – de olcsó, ráadásul híres a történelmük, és milyen gyönyörű romjaik vannak”²⁶

Annak, hogy ez ne így legyen, előfeltétele a **negatív demográfiai trendek megfordítása**. Ennek kell alárendelni minden egyéb közpolitikai célt, intézkedést, mert különben nem csupán a hagyományos európai értékrend és modell, a XX. század szociális vívmányai kerülnek veszélybe, de a társadalom alapműködése, a régió békéje is veszélybe kerül.

A nagy kérdés, hogy a technológiai fejlődés indukálta gazdasági növekedés kompenzálja-e a demográfiai- kulturális okok miatt bekövetkező deficitet, vagy a célok, a „modell” korrigálására is szükség van egy értékrend-váltás kapcsán.

*Európa az elmúlt évtizedek legmélyebb és legátfogóbb válságát éli át, és óriási hiba ezt pénzügyi válságként kezelni, a profithajász bankok és székértelők, nemzetközi összeesküvések nyakába varrni. A válság mögött a „szintentartó/bővített” túlfogyasztás áll, ami állami szinten a jóléti rendszerek finanszírozhatatlanságában jelentkezik. Ez – a válságokon keresztül, de anélkül is – durva szociális és politikai feszültségeket okoz, és **mindennek a legvégső oka az „ember-fedezet” hiánya, a demográfiai torzulás.***

Ahhoz, hogy a helyzet középtávon normalizálódjon, és az addig eltelt idő is komoly károsodások nélkül legyen túlélhető, a probléma tudatosodása után egy olyan komplex programra van szükség, amelynek fő elemei a következők:

- A gyermekvállalási kedv növelése, **a reprodukciós ráta emelése;**
- **Szemléletváltás:** az adaptív folyamatok támogatása, **a globális és egyéni idősödés-management támogatása;**
- **A hiányzó munkaképes korosztály pótlása** (a munkaképesség fogalmi átalakítása, a munkában töltött évek felső korhatárának jelentős kitolása, valamint aktív és tudatos, a nemzeti koherenciát nem felborító migrációpolitika);
- **Medikális-biológiai eszközök: a termékenység elősegítésének kiemelt támogatása a kutatásokban és az orvosi eljárásokban.**

Mindennek **feltétele, hogy a társadalom megértse, mi több, elfogadja, hogy:**

- **összhangba kell hozni** a jóléti rendszerekkel kapcsolatos **elvárásokat**, és
- az ezért vállalt **egyéni és közösségi áldozatokat.**

A gazdasági fedezet nélküli elvárások és ígéretetek nem hoznak sem társadalmi békét, sem fejlődést. A jövőben ezért a **gazdasági fejlődés és a közösségi fejlődés** (kisközösségek működése, közszolgáltatások működése, hozzájárása) **új egyensúlyát** kell megtalálni.

Gazdasági növekedés/teljesítmény nélkül nincs fenntarthatóság, mert (kis túlzással, és a végeredmény szempontjából) mindegy, hogy milyen nyugdíjrendszer van egy országban (állami vagy magán, járulék- vagy váromány-fedezetű) **a lényeg az, hogy a jövőnek van-e gazdasági fedezete. A**

²⁶ http://www.kincsesgyula.hu/dokumentumok/kerdeses_nem_valasz.pdf

gazdaságfedezet alapja pedig az „ember-fedezet”, azaz a demográfiai egyensúly. Ha ez megvan, akkor működhet az állami gondoskodás, és lehet hatékony az előtakarékoság is. *Ha meg nincs gazdasági fedezet, nem működik a gazdaság, akkor mindegy, hogy az állam képtelen teljesíteni a kötelezettségeit, vagy az előtakarékoság váromány-fedezete füstölt, inflálódott el.*

Mára már az is nyilvánvaló, hogy **a kizárólag gazdasági növekedésre optimalizált** társadalmi rezsim **olyan közösségi károkat okoz** a szociális rendszerek, a közszolgáltatások leépítésével, ami **kizárja a tényleges és tartós gazdasági növekedést.**²⁷

A demográfiai folyamatok megfordítása – és a jóléti rendszerek adaptálása a kialakult helyzethez – **valóban sorskérdés.** *A fenntartható fejlődés ma már felértékelődő érték, de ez korántsem környezeti kérdés, legalábbis Európában bizonyosan nem.* Számunkra a demográfiai és technológiai trendek mellett **a jóléti rendszerek átalakításának kihívása a fenntarthatóság igazi kérdése,** amihez a fent leírt értékrend változásra van szükség. Ennek alapja *a problémák tudatosításán alapuló közmegegyezés,* és ez teheti – ha nem is sikeressé, de – elfogadottá **az intézményrendszer szükség-szerű átalakítását és a szerzett jogok felülvizsgálatát.** Mindez bizonyosan nem megy konfliktusok nélkül. De az értelmes kormányzás inkább vállalja a társadalmi érés és megértés folyamata kapcsán rendszeresen jelentkező kisebb, de sorozatos konfliktusokat, mint a megszorítások szükségességének tagadásából fakadó robbanásveszélyt.

Ehhez **a szubszidiaritás elvén szerveződő, esélyteremtő és felzárkóztató állam kialakítására van szükség, amelynek fontos eleme az öngondoskodás.** *Az öngondoskodás ugyanakkor nem egyszerűsíthető pénzügyi előtakarékoságra: kisközösségekre, szolidaritásra és személyes közreműködésre van szükség a fenntartható modellhez.* A nemzettudat erősítése fontos eleme a jövőképek, de az az állam, amelyikben a nemzet nem hasonló identitású kisközösségekből, hanem kizárólag alattvalókból építkezik, bizonyosan sérülékeny, mert az **állam sokkal drágábban, rosszabb hatásokkal tudja pótolni a primer közösségek öngondoskodási, önellátási funkcióit.**

Ehhez az értékrend-váltáshoz, új gondolkodáshoz nem könnyű eljutni, de reménykedjünk abban, hogy még a súlyos, visszafordíthatatlan károsodások előtt sikerül. Ennek első lépcsője, hogy felismerjük, hogy a **XXI. század egyik legfontosabb értéke az önkorlátozás.**

Budapest, 2012. február.

Kincses Gyula

²⁷ Lásd még Freund Tamás szép példabeszédét a vérszívó denevérekről, ahol az önzés génje szelekciós hátrány, az együttműködésé (a „szolidaritásé”) pedig szelekciós előny.

Felhasznált/ajánlott irodalom

H. Bruck – B. Dworschak *Ageing and Work in Europe - Strategies at company level and public policies in selected European countries*, The „Demographic Change: Public Relations and Marketing Strategy” project, Stuttgart (2006)

Cseres-Gergely Zsombor *Active ageing strategies to strengthen social inclusion – a peer review comment paper*.

<http://www.peer-review-social-inclusion.net/peer-reviews/2007/active-ageing-strategies-to-strengthen-social-inclusion> (2007):

Európa konzultációt kezdeményez az idősök önállóbb életvitelét szolgáló IKT-megoldásokról <http://einclusion.hu/2010-06-03/eurpa-konzultciot-kezdemnyez-az-idosek-nllbb-letvitelt-szolgl-ikt-megoldsokrl/> (2010)

Fekete Gyula: *Véreim, magyar kannibálok! Vádirat a jövő megrablásáról*

<http://nepesedes.hu/drupal/node/67>

Hablicsek L. *Current and future demographic developments*, In: Gál, R. I., Ichiro, I., and Széman, Zs. (2008, eds.): *Assessing intergenerational equity: an interdisciplinary study of aging and pension reform in Hungary*. Budapest: Akadémiai (2008):

Hablicsek László-Tóth Pál Péter Népesedés és Népeségpolitika-tanulmányok: *A nemzetközi vándorlás szerepe a magyarországi népességszám megőrzésében 1999-2050 között* in: *Demográfia*, 43. évf. 1. sz. (2000.)

Hanák P., Kiss N., Kovács házy T., Pataki B., Salamon M., Seres Cs., Tóth Cs., Varga J.: *System Architecture for Home Health and Patient Activity Monitoring*

In: 5th European Conference of the International Federation for Medical and Biological Engineering: IFMBE Proceedings Vol. 37. pp. 945-948. Springer Budapest, 2011.(ISBN: 978-3-642-23507-8)

Kopp Mária (Szerkesztő): *Magyar lelkiállapot 2008. Esélyerősítés és életminőség a mai magyar társadalomban* (2008) Semmelweis Kiadó, Budapest

Kopp Mária, Skrabski Árpád (2006): *A támogató család, mint a pozitív életminőség alapja*, In: Kopp M, Kovács M (szerk) (2006) *A Magyar népesség életminősége az ezredfordulón*, Semmelweis Kiadó, Budapest, 220-232. old.

Kopp Mária, Skrabski Árpád (2006): *Gyermekvállalás és életminőség*, In: Kopp M, Kovács M (szerk) (2006) *A Magyar népesség életminősége az ezredfordulón*, Semmelweis Kiadó, Budapest, 253-262. old

Kopp Mária: *A család boldogságunk alapja*

<http://csaladhalo.hu/cikk/boldogsag/kopp-maria-csalad-boldogsagunk-alapja>

Koskinen, S., Joutsenniemi, K., Martelin, T., Martikainen, P.: *Mortality differences according to living arrangements* *International Journal of Epidemiology* 2007; 36: 1255-1264

Holt-Lunstad, J, Smith TB, Layton JB *Social relationships and mortality risk: a meta analytic review*, *PLOS Medicine*, 7,7,1-19, (2010) www.plosmedicine.org

Orbán G. - Palotai D. *Kihívások előtt a magyar nyugdíjrendszer*, MNB tanulmányok 55. (2006):

Országos Nyugdíjbiztosítási Főigazgatóság, Nyugdíjelemzési és Statisztikai Főosztály: *Nyugdíjazási életkorok az 1997-2002 közötti öregségi- és öregségi jellegű nyugdíjazásoknál*, Országos Nyugdíjbiztosítási Főigazgatóság, Budapest. (2004)

KSH évkönyvek és időszakos kiadványok (www.ksh.hu)

Németh György: *Hogyan nézne ki az ideális nyugdíjrendszer*

http://netpolgar.network.hu/blog/netpolgar_avagy_digitalis_irastudo_klub_hirei/hogyan-nezne-ki-az-idealis-nyugdijrendszer-nemeth-gyorgy-irasa

RESULTS OF THE SECOND NATIONWIDE 2010 SURVEY ON GROSS NATIONAL HAPPINESS

<http://www.grossnationalhappiness.com/>

Sandel, M. J.: *Mi igazságos... és mi nem?* Corvina Kiadó Kft., Budapest (2012.)

Scharle Ágota: *A tényekre alapuló szakpolitika működése egy foglalkoztatást ösztönző program példáján* In: Munkaerő-piaci Tükör 2007, MTA KTI, Budapest (2007)

Schirmacher, Frank: *A Matuzsálem-összeesküvés* (Scolar Kiadó, Budapest.
ISBN: 978-963-953-485-8)

Simonovits András: *Keresetbevallás, megtakarítás és öregségi nyugdíj: egy minimális modellcsalád*.
MTA, Közgazdaságtudományi Intézet, Budapest,
<http://econ.core.hu/file/download//simonovits.pdf> (2007)